

Т.М. ШЕВЧЕНКО

БОСПОРСЬКІ ТЕРАКОТИ У ВИГЛЯДІ «БРЯЗКАЛЕЦЬ»

Глиняні «брязкальця» зі своєрідним рельєфним зображенням на лицьовій стороні давно вже виділено в окрему групу, розглянуто і атрибутовано. Однак, публікація нової знахідки в Тірітаці [Шевченко, 2013], а також пошуки нових аргументів, дозволяють іще раз, рівно через 40 років після першого ґрунтового опрацювання цього типу теракот [Романовская, 1974] і через 10 після останнього [Журавлев, 2004], звернутися до його аналізу. Гадаю, нема потреби подавати втретє ілюстрації та описи відомих на цей час зображень. Після останньої статті, присвяченої «брязкальцям», опубліковано було лише одну нову знахідку [Ханутина, 2011, с. 226, рис. 1,3]. Замість того слід окреслити основні риси іконографії. Головним персонажем зображення є малий ерот (або хлопчик без крил). Він лежить на ложі (є подушка, хоч і не завжди), звичай підігнувши ногу і тримаючи в руках (або тримаючись руками за) атрибути.

На сьогодні відомо 14 таких виробів місцевого виготовлення, знайдених на Боспорі, і один привізний, який походить з Південно-Західного Криму (території, що на час використання теракоти тежконтролювалася Боспором). Про три з них відомо, що вони знайдені загалом в Керчі, ще три – достовірно з Пантікапею, дві – з сусідніх Тірітаки (Аршинцево), Ілурата, а також з дальньої хори (Ново-Відрадне), в азійській частині Боспору – по одній в Фанагорії, Кепах і віддаленому Таганрозі. Про ще одну неопубліковану фігурку згадано в статті Д.В. Журавльова [2004, с. 275], однак те, що вона зберігається в Казані не дає інформації про місце знахідки. До її публікації також невідомо, яким є зображення, тож вона враховується лише для визначення загальної кількості цих пам'яток. Зображення на всіх інших, крім таганрозької, фото якої, на жаль, залишилося мені недоступним, точніше іконографічні схеми на лицьовій частині місцевих теракот, буде враховано у подальшому розгляді та в типології, основні моменти якої представлені на таблиці.

Їхніми спільними ознаками є, по-перше, форма: вони складаються з двох частин, що з'єднаними нагадують звужений донизу саркофаг або сучасну труну, на що вже вказувалося в літературі [Журавлев, 2004, с. 276], а по-друге, зображення людини на лицьовій стороні. Останнє визначення може здатися занадто широким, адже походження боспорських зразків виводять із середземноморських зображень «немовлят на ліжечках» пізньоархаїчного і класичного періоду [Романовская, 1974, с. 165; Журавлев, 2004, с. 275; Winter, 1903, Taf. 271, 1; Bertenstein, 1941, № 471 pl. 59,

№ 536, pl. 65; Higgins, 1954, p. 72—73, pl. 30, 155—157]. Такі теракоти з пухкенькими немовлятами відомі в Елладі і в елліністичний час, але на Боспорі вони з'являються лише з I ст. н.е., вже у спрощеному, схематизованому вигляді [Романовская, 1974, с. 163—165; Ханутина, 2011, с. 226]. Однак, лише дві знахідки (з Пантікапея [Романовская, 1974, рис. 3,1] та Ілурата [Ханутина, 2011, рис. 1,3]) відповідають цьому зразку. Ще на двох (з Кеп [Журавлев, Ильина, 2002, № 234] і з Бельбека IV [Романовская, с. 165; Журавлев, 2004, рис. 2] персонажа зображено у вигляді дитини. Хоч останні й не зовсім відповідають класичному типу: на бельбекському рельєфі позиція ерота більш близька до тогочасної круглої скульптури (широко розставлені ноги, наявність атрибутів, тощо), а на виробі з Кеп змінено положення рук і додано характерних для пізніших фігурок атрибутів. Щодо усіх інших зображень, а це 10 з 14 теракот, нема певності, що перед нами дитина, чи то ерот, чи просто хлопчик. До того ж, на одному з них, з Ново-Відрадного – тіфалічна фігурка.

Втім, «схожість до немовляти», на яку часто орієнтуються дослідники, може залежати від часу виготовлення теракот, а відповідно, ступеню стилізованості, схематичності зображень. Так, згаданий зразок з г. Мітрідат [Романовская, 1974, рис. 3,1] найближчий до середземноморських зразків класичного періоду і може належати до першого етапу зображень на «брязкальцях». Фігурка з Ілурата подібного вигляду, але її знайдено в похованні II—III ст. н.е. [Ханутина, 2011, рис. 1,3, с. 226]. Тож майстер міг виготовити її, фактично копіюючи відомі йому давні зразки. Наступним етапом, I ст. до н.е. – I ст. н.е., датовані ще пухкенькі ероти на виробих з Бельбека IV і Кеп. Витягнутими, а через те дорослими, здаються безкрилі персонажі з Керчі [Романовская, 1974, рис. 3,4] і з Аршинцево [Романовская, 1974, рис. 3,2] того ж періоду. Фігурки третього етапу (починаючи з тірітаської, II ст. н.е. і включаючи керченські зразки [Романовская, 1974, рис. 3, 3,5]) остаточно втрачають пластику, однак зображення ще не настільки умовні, як на рельєфах наступного періоду.

І нарешті, на останньому, четвертому етапі розвитку цих зображень фігурки дві з Керчі [Журавлев, 2004, рис. 4, 1,2] і по одній з Фанагорії [Кобылина, 1956, с. 102, рис. 25,2] та Ново-Відрадного [Романовская, 1974, рис. 2] показані зовсім спрощено і схематизовано. З них три стилістично близькі, голови персонажів видовжені і розширені вгорі, а кінцівки іноді зігнуті, іноді підняті або опущені, нагадують тонкі мотузочки. Та все ж вони, вочевидь, виготовлені в формі, тоді як четверта фігурка з Ново-Відрадного повністю змодельована вручну. Можливо, тому її кінцівки у вигляді товстих валиків прямими розкладені в різні боки. Усіх їх слід датувати завершальним етапом розвитку теракот цього типу – III ст. н.е.

Також змінювалася в часі форма самої основи рельєфу. Якщо спочатку пластичні зображення поміщалися на «ложа» чотирикутної форми з увігнутими коротшими сторонами (очевидно, до II ст. н.е., остання – теракота з Тірітаки), то в кінці ці коротші сторони набувають складнішої форми. Вони мають по два вигини і виступ між ними.

Та найцікавішою зміною, у порівнянні з першими зразками, є поява атрибутів. Лише на другому етапі розвитку цих зображень з'являються предмети в руках

персонажів. Можливо саме ці предмети та істоти біля них дадуть змогу зрозуміти, кого зображали рельєфи і кому були призначені такі вироби.

Саме атрибути вирізняють боспорські зображення серед усіх інших. Незалежно від датування, є два основні способи розташування рук дитини на «брызкальцях»: 1) права опущена дотолу, а ліва піднята вгору (4 од.); 2) права рука, огорнувши все тіло, тримає предмет, розташований по інший бік від корпусу (4 од.). Положення рук на ще 4 зразках цього типу різноманітне, хоча 2 з них явно походять від основних способів розташування. Наприклад, на одному з керченських екземплярів [Журавлев, 2004, рис. 4,2] замість правої – ліва рука вгорі, а інша внизу; на зразку з Аршинцево знов-таки ліва, а не права, огортає все тіло і сягає протилежного боку від корпусу. Хоча тут, на відміну від дзеркальних аналогів, відсутні атрибути. На зразку з Пантікапея [Журавлев, 2004, рис. 4,1] обидві руки схематичного «яйцеголового» персонажа останнього етапу розвитку зображень на «брызкальцях» опущені вниз. І, нарешті, як вже вказувалося, руки фігурки з Ново-Відрадного [Романовская, 1974, рис. 2] можуть бути розкладені в різні боки тільки тому, що вони виліплені від руки, тож майстрові простіше було надати їм саме такої форми.

Таким чином, залежно від особливостей зображення, умовно можна виділити три основні групи фігурок розглядуваного типу. Цей розподіл представлено на таблиці, де окремо виділено питання наявності атрибуту, рис дитячого зображення, а також крил як показника зображення еротів, або амурів, якщо розглядати їх в межах римської міфології. До таблиці, крім двох вказаних, не увійшло зображення з Бельбеку IV, виконане в пізньоелліністичній манері, оскільки воно є привізним, а не місцевим, хоча це не значить, що воно не буде використовуватися для порівнянь.

За результатами такого розподілу вдалося виявити, що фігурки першого варіанту найбільш наслідують середземноморські зразки класичного періоду. Повторюється поза персонажа в усіх випадках, крім одного схематичного, наявна подушка. Другий варіант однозначно зображає якийсь сюжет. Персонаж в усіх випадках тримає птаха (неоднозначна лише атрибуція, лише зображення з Кеп, про що йтиметься далі), крім того, в одному – ще й фіміатерій (в публікаціях відомий як «спіралеподібний предмет»), аргументація пропонується далі). Причому багато ознак свідчить про те, що ці зображення I-х ст. н.е. теж походять від класичних зразків: у трьох випадках наявність подушки, в інших трьох – схрещені чи просто підігнуті ноги. Однак основна ідея тут вже не навколо самої сплячої дитини, а навколо того, що вона бореться з птахом, або в більш схематичних зображеннях – просто тримає його.

Прикладом такої композиції є знахідка 2006 р. на Тірітаці розкопками під керівництвом В.М. Зінька (к.о. 129). Вона зберігається в фондах Керченського заповідника під інв. № КТ 3957. Теракоту виявлено в нижньому шарі заповнення будівлі у північно-західній частині розкопу XXVI [Зинько В., Зинько А., Бейлин, 2006, л. 56, 58, рис. I.403,3]. Тож вона долучається до тих, які не стосувалися поховання. Серед матеріалу, виявленого в тому ж шарі, цікавими є знахідки ліпного світильника і невеличких кружків [Зинько В., Зинько А., Бейлин, л. 57, рис. I.402, 9,10]. Останні

виготовлено зі стінок посудин, рівно оббитих по краях для отримання відповідної форми. У звіті їх названо гральними фішками, однак аналогічні знахідки в культових місцях інших північнопричорноморських центрів дають змогу ототожнювати такі вироби з вотивними кружками. Їх знаходять в домашніх і полісних святилищах, іноді з прокресленнями у вигляді ліній або їх поєднань, зокрема у вигляді лігатур. Таким чином, можна реконструювати складові якогось культового місця: світильник як необхідний атрибут будь-якого ритуалу, який могли використовувати і для освітлення, і для розкурювання пахошів, вотивні приношення і теракотовий оберіг. Саме остання знахідка, зважаючи на наявність зображень як джерела інформації, могла б розказати, якому божеству присвячувалися ці ритуали, або дії яких божеств мали запобігти культові обряди.

При опрацюванні цієї теракоти в фондах заповідника вдалося прослідкувати наступні особливості. Виготовлено її з місцевої глини блідо-рожевого з вкрапленнями чорного кольору. На поверхні – сліди білої обмазки в верхній частині. Рельєф відтиснуто у формі, зворотна сторона увігнута, заглажена. За відомими аналогами, очевидно, що перед нами верхня половина виробу, який складався з двох рівновеликих випуклих частин з кулькою всередині. Шумоутворюючий елемент втратився, як і нижня половина виробу.

На майже готовому зображенні пальцями був притиснутий ніс (піднятий знизу вгору), після чого залишились відбитки. Такі поправки надали обличчю тієї масивності, яку ми бачимо зараз – ніс став майже квадратний, непропорційно великий і гострий (рис. 1). Очі виділені невеликим заглибленням. Підборіддя майже не видно, адже голова лежить на високій подушці. У трактуванні обличчя основну увагу звернено на ніс; пухлі щоки, кругле підборіддя, без розділу і вигинів надбрівні дуги, малий лоб – все ніби обрамляє основний акцент образу. Такими ж рисами і круглою формою обличчя наділені вершники I—II ст. н.е. В літературі такі зображення отримали назву «тип вершника з круглим обличчям» [Кобылина, 1961, с. 168, табл. XXXV, 4]. Круглим його робить форма валика, який обрамляє лоб, схематично передаючи обриси волосся.

Ліворуч від зображення голови хлопчика хвилястим виступом показана стрічка. Найвищою точкою рельєфу є підняте ліве коліно. Також композиційно виділена права рука, що, огортаючи тулуб, простягається до предмета, розташованого з іншого боку. Стопа правої ноги неприродно вивернута назовні. Зліва від колін – невиразні складки розстеленого гіматія. Ліворуч від дитини, витягнувши шию, лежить великий птах. При уважному огляді можна зрозуміти, що це гуска: достатньо видно – чітким рельєфом показані дзьоб, хвіст. Лапи пророблено гірше, їх закінчення взагалі важко розрізнити. Праворуч від фігурки плавний вигин, надто зглажений, щоб вбачати в ньому обриси крил.

Деякі деталі важко відтворити через фрагментарність вцілілої частини теракоти. Верхній край відбитий над головою, на правій стороні сколи на рівні голови, талії і кута самої покривки. Тож правий кут видно лише в обрисах. Геометричну форму

основи, на якій розташоване зображення, можна відновити за лініями вцілілого лівого краю – це прямокутник з увігнутими коротшими сторонами і зрізаними кутами.

Така форма основи, а також композиція і окремі деталі долучають знахідку до розглядуваного типу боспорських зображень. На деяких з відомих аналогів спостерігаємо схоже положення ніг (одне коліно підняте), а також характерний рух правої руки: рука охоплює тулуб і з іншої сторони від корпусу притримує якийсь предмет. Усе це відповідає другому варіанту зображень на «брязкальці» – це водоплавна птаха, розташована теж зліва від дитини [Романовская, 1974, с. 167, рис. 3, 3,5]. В одному з таких зображень з Пантікапея вбачали оленя, хоча це не відповідає дійсності [Силантьева, 1974, № 219, табл. 49,2, с. 36]. Можливе також поєднання зображення гуски і спіралеподібно зображеного фіміатерія [Романовская, 1974, с. 167, рис. 3,4; Анфимов, 1987, рис. на с. 165].

На фігурках першого варіанту рідко, але теж поміщали атрибути. В одному випадку це виноград [Романовская, 1974, рис. 3,4]. Інший випадок з Керчі сумнівний, адже маленький предмет округлої форми в правій руці персонажа може бути схематичним зображенням кисті руки, адже вся фігура показана вкрай схематично [Журавлев, 2004, рис. 4,2]. Якийсь атрибут розташовано ліворуч від дитини на рельєфі з Ілуратської могили [Ханутина, 2011, с. 226, рис. 1,3]. Зображення тут більш плавних форм, немовля ніби трохи пухкіше. Позиція ніг аналогічна, рук – відрізняється: тут права рука спущена на коліно, а ліва – піднята вгору. Риси обличчя порівнювати важко, оскільки на ілуратському зображенні вони не пророблені. Ледь видимі обриси предмета не дозволяють назвати його точніше. Це можуть бути просто складки розстеленого гіматія. Та важливо те, що в цьому типі композиції мало місця надається атрибуту, він передбачає центральне розташування дитини на площині поверхні рельєфа. Такими ж є елліністичні «брязкальця» [Романовская, 1974, рис. 3,1]. Пізніше, як на тірітакському зразку, зображення головного персонажа немовби зміщується праворуч. Тепер частину площини займає атрибут. Не виключено, що йому надається дедалі більшої семантичної значущості.

За композиційним вирішенням і символікою зображення, тірітакський зразок подібний до «брязкалець» II—III ст. н.е. Стилістично ж він найближчий до зображень вершників I—II ст. н.е. [Кобылина, 1961, табл. XXXV,4]. Йому не притаманні плавність ліній і хоча б прагнення до естетичної довершеності, властиві для зображень на «брязкальцях» I ст. до н.е. – I ст. н.е., які ще тяжіють до принципів елліністичного мистецтва. В той же час, він не настільки схематизований, як аналогічні зображення III ст. н.е. [Силантьева, 1974, № 219]. Тож за стилістичними та іконографічними особливостями, його слід датувати II ст. н.е.

За певних відмінностей, усі відомі «брязкальця» містять зображення одного й того ж персонажа – з птахом чи іншим предметом. В літературі дитяче зображення найчастіше називають Еротом [Журавлев, 2004; Ханутина, 2011, с. 226], Осирісом [Романовская, 1974, с. 160, 168], або ж Геліосом (Солом) [Терракоты... б/р]. Щоб

наблизитись до питання, кого зображено в теракоті, пропонується спочатку розглянути, що позначають атрибути лежачого немовляти.

Під головою дитини – підпрямокутний предмет, який найчастіше називають подушкою. Зазвичай видно обриси цього предмета. Подушка може мати форму паралелепіпеда, тому виглядає зсунутою вліво, як на знахідці з поховання кінця I – початку II ст. н.е. на могильнику Бельбек IV [Журавлев, 2004, рис. 1,16, 2]. Також їй надавали обриси прямокутника з увігнутими сторонами і гострими кутами, що спонукало дослідників вбачати в ній роги на голові персонажа [Анфимов, 1987, с. 165]. Уважно оглянувши характер зображень, важко розгледіти в цих продовгуватих виступах роги чи промені Сола [Теракоты... б/р]. Тут слід розрізняти обриси подушки. На рельєфі з Тірітаки ця частина не вціліла, однак нахил голови вказує, що вона лежала на підвищенні. Залишилась лише рельєфно позначена лінія.

На ранніх зразках першого варіанту від подушки спускаються прокреслені паралельні риси, які у цьому випадку нагадують бахрому [Романовская, 1974, рис. 3, 1; Ханутина, 2011, с. 226]. Рельєфно позначені лінії, здебільшого на теракотах другого варіанту, зазвичай не стосуються подушки. Їх ототожнюють з вінком зі стрічками [Романовская, 1974, с. 167; Журавлев, Ильина, 2002, № 234].

Втім визначення «вінок зі стрічками» не зовсім відповідає античній традиції носіння і зображення вінків на головах дівчат і дітей. Стрічки якщо й використовувалися в вінку, то для того, щоб обмотати його по всій довжині і скріпити його кінці [BurrThompson, 1963, р. 44—48]. Вони ніколи не звисають ні збоку, ні ззаду. Лише в Александрії були відомі вінки, які зв'язувалися стрічкою так, що її кінці опускалися на плечі [BurrThompson, 1963, р. 45]. Такий товстий вінок з'являється на теракотах III ст. до н.е., його популярність затухає в імперіалістичний період, хоча в деяких античних центрах він зображається до II ст. н.е. Причому ближче до кінця його популярності вінок, зображений на теракотових фігурках, більш схожий на волосся, зачесане над лобом [BurrThompson, 1963, р. 47—48]. Те саме можна сказати і про аналізовані зображення з Тірітаки і з Керчі [Романовская, 1974, рис. 3,3]. «Вінок» настільки низько посаджений над лобом, що може видатись і за стилізовану зачіску. Це доводять також паралелі тірітакського зображення з фігурками вершників. Волосся в них показано точно в такий самий спосіб, але дивно було б інтерпретувати їх зачіски як вінки. Слід відзначити, що на рельєфних зображеннях «брязкалець» відокремлено показані «стрічки вінка» саме в тих композиціях, де ерот тримає птаха в руках.

В цьому значенні слід розглянути зображення амура з гускою на римській кам'яній I ст. до н.е. – I ст. н.е. [Неверов, 1988, с. 98, № 185]. Не зважаючи на відмінність в матеріалі, стилістиці і, звичайно ж, якості виконання, за сюжетом воно надзвичайно близьке до тірітакської фігурки. Амур (або ерот) двома руками хапає за шию великого птаха. Правою рукою, що огортає гуску, він притримує скручене в пасмо полотно, яке розвивається за спиною. Те, що птах опирається, показано його рухами: він відвертає голову і хвіст від дитини. З усього напрашується висновок, що ерот намагається зв'язати йому шию. Внизу під завислими в польоті персонажами лежить зігнутий

двоє предмет, один край якого з потовщенням, а інший опуклий. З такої форми і характеру всієї сцени випливає, що це ковпак або мішок, яким ерот ловив лебедя, а вже схопивши за шию, кинув знаряддя додолу. Таке ж змагання з водоплавною птахою зображають, хоч і менш емоційно, деякі з «брязкалець». Тож стрічки в еротів на цих теракотах можуть трактуватися як такі самі смуги полотна, якими головні герої ловили або збираються зв'язати великих птахів.

Цю думку підтверджує ще одна боспорська фігурка з еротами [Ашек, 1849, рис. 77]. Центром зображення тут є Афродіта, а ероти розташовані внизу, ніби обрамляючи основну сцену (рис. 3). Крім традиційного ерота верхи на дельфіні тут бачимо ще одного біля водоплавного птаха. В цьому сюжеті він теж намагається накинути мотузку на лебедя. Тобто знову присутні «стрічки», що недвозначно показують момент полювання на нього.

Боротьба ерота з водоплавною птахою широко представлена в круглій мініатюрній пластиці. Тут він теж з гускою, причому його рухи багато в чому близькі до сцен, зображених в рельєфі на «брязкальцях». Зокрема, нерідко використовується сюжет, коли гуска нахилиє голову, щоб вкусити ерота. Такою є статуетка з Фанагорії I ст. до н.е. – I ст. н.е. Тут дитину зображено стоячи, з зігнутою правою ногою. Рукою ерот теж тримає гуску за шию, але майже біля голови тварини, вище, ніж на нашому зображенні [Кобылина, 1974, с. 28, № 84, табл. 31,4]. Гуска відвертає голову, коли малий ерот правою рукою тримає її за шию, а лівою – за дзьоб, на теракоті, де ерота зображено у півоберта, стоячи на широко розставлених ногах [Ашек, 1849, рис. LXIV; Кобылина, 1961, табл. XX,1]. Ще одну таку фігурку було виявлено в могильному насипі на г. Мітрідат [Силантьєва, 1974, № 168, с. 31, табл. 38,1]. Також ерот може тримати за шию півня, який намагається вкусити, як на теракоті II ст. до н.е. з Пантікапея [Силантьєва, 1974, табл. 38,3, с. 32, № 170]; на статуетці другої половини II – I ст. до н.е. з Кеп [Сорокіна, Журавлев, 1993, рис. 5,5; Журавлев, Ильина, 2002, № 263, с. 71]; на фігурці I ст. н.е. з Фанагорії [Кобылина, 1974, табл. 31,5, № 85, с. 28]. В Тірітаці теж відома теракота зображення хлопчика і гуски поряд [Наливкина, 1952, с. 346, рис. 23,3]. Руки дитини підняті вгору, хоча всі інші риси показують близькість до зображень пухкого немовлятина «брязкальцях» першого варіанту. Птах ніби збирається рвонуть вперед на глядача, щоб утекти від дитини. Хоч персонажі сприймаються ніби відокремлено, така композиція може бути пов'язаною з зображеннями на «брязкальцях» і поєднувати два варіанти композиції на них.

Усе це властиво провінційно-римським витворам мистецтва. Деякі зображення на «брязкальцях» настільки повторюють спосіб передачі деталей і манеру виконання, що складається враження, що зображення еротів у круглій пластиці були фактично скопійовані в рельєфних зображеннях на кришках «брязкалець». Особливо це стосується бельбекського зразка. Традиційно дітей-еротів у II—I ст. до н.е. зображали стоячи з широко розставленими ногами. Розміри таких зображень майже рівні рельєфним зображенням фігурок лежачи (заввишки від 10 до 14 см). Теж на розставлених ніжках стоїть фігурка дитини (автором публікації названої

дівчинкою) з Пантікапея, де гуску зображено праворуч від дитини [Финогенова, 1992, с. 242, рис. 14]. Зображення властиве характеру витворів кінця еллінізму. Воно чітке, пластичне. Хоча пропорції тіла вже зміщені, живіт надто видовжений, обличчя і кінцівки виглядають вже не пухкими, а звислими.

Зображення ерота, або курса з птахом – голубом, гускою – в Греції відомі з архаїки [Winter, 1903, S. 161, № 2, 4]. В елліністичний період такий сюжет використовувався у великій скульптурі, червонофігурному розписі [див., напр.: Alscher, 1957, S. 104, № 45]. У Північному Причорномор'ї за межами Боспору фігурки з зображенням ерота біля незмірно великого птаха вкрай рідкісні, винятки одиничні (теракота з Євпаторійського краєзнавчого музею із Золотої Балки [Вязьмитина, 1970, с. 57, № 2, табл. 39, 2]). Та сама ситуація з відомими рельєфними зображеннями на «брязкальцях». Усі вони походять з Боспору: Пантікапей, Кепи, Тірітака.

Також в Елладі в елліністичний період ерота зображали сидячи верхи на великій водоплавній птасі. На Боспорі цей тип використовували і до перших століть нашої ери [Кобылина, 1961, с. 94—95, табл. XIV, 1]. Найчастіше немовля сидить на лебеді, хоча іноді – на качці [Bertenstein, 1941, № 700, pl. 85]. Зображення ерота, як і гусака, пов'язані з культом Афродіти. Афродіта з еротом на гусці відома в теракоті Тараса початку IV ст. до н.е. [Higgings, 1954, № 1308, p. 356]. Таким же, очевидно, є сюжет теракоти з Керчі I ст. до н.е. – I ст. н.е. [Силантьева, 1974, табл. 37, 3, № 167]. Хоча в публікації персонажі названі жінками, нема сумніву, що менша фігурка, що сидить на гусці, зображає дитину. Діти в теракоті не менш часто, ніж жінки, зображалися в великих вінках [BurrThompson, 1963, p. 45—48]. Більша фігурка, якою представлено Афродіту, годує гусака з чаші. Можливо, Афродітою можна вважати інші зображення жінок з гускою [Ашек, 1849, рис. LXCIII; Пругло, 1970, табл. 43, 4]. Однак, зображувана іноді носить на голові вінок. Та й інші атрибути – колона, на яку спирається одна з них, характерний жест (правою рукою притримує лікоть лівої) і гіматій, що повністю огортає фігуру, наближають їх до образу скорботної жінки, поширеного в теракоті елліністичного періоду. Зображенням колони позначали перехід від життя до смерті, а руки, складені в такий спосіб, символізували скорботу. Гуска також нерідко використовується в поховальних сюжетах. Як і собака та півень, вона слугує символом переходу в потойбічне життя. Гадаю, корені поєднання таких символів слід шукати в багатогранності культу Афродіти на Боспорі, звертаючи особливу увагу на хтонічний аспект.

Теракотові зображення дітей в боротьбі з птахом, чи півнем, чи гускою в літературі здавна вважаються фігурками комічного характеру [Цветаев, 1894, с. 13 з літ.]. Втім, в античній літературі є вказівки на зв'язок водоплавного птаха зі смертю й ідеєю родючості [Ael. Var. Hist., I. 14; Paus. IX. 39, 2-3; пор.: Завойкин, 2006, с. 164-166]. Тож зважаючи на те, що багато з них знайдено в могилах, є всі підстави вважати їх належними до поховального культу й уявлень про потойбічне життя.

Таким чином, в рельєфних чи круглих теракотових фігурках, дитина зображається з водоплавною птахою. Різна якість зображення дозволяє різним дослідникам

інтерпретувати їх по-різному: як качок, гусей чи лебедів. А можливо їм навмисне надавалося вигляду тієї чи іншої птиці. Лебідь часто асоціюється з культом Аполлона [Селиванова, 1998, с. 397], хоча ще частіше, особливо в римський період, зображається з Афродітою. Загалом же водоплавні птахи близькі до оточення Афродіти, про що свідчать і згадані боспорські теракотові зображення богині (рис. 3). Зокрема, в вазописі водоплавний птах може замінити образи Афродіти і ерота [Smith, 1967, р. 54]. Тож саме цей атрибут дозволяє з певністю трактувати зображення безкрилих хлопчиків з великими птахами як еротів. З Фанагорії хлопчик з гускою або півнем – з крилами, з Пантікапея аналогічні – без. Що ж до зображень на брязкальцях, то тільки фігурки другої групи (з птахами в руках) наділені крильми. Усі інші, першого і третього варіантів, безкрилі.

На деяких «брязкальцях», як і на їхніх перелічених аналогах в круглій скульптурі, птахи не просто присутні біля еротів, їх ловлять, їм скручують голови. Хоч на багатьох фігурках це виглядає комічно, видається, що цьому зображенню передував якийсь міфологічний сюжет. Як тут не згадати численні сюжети гераномохії: битви низькорослих пігмеїв з журавлями. В цій боротьбі не раз вбачали боротьбу з потойбічним світом, а в птахам – представників підземного світу померлих [Шталь, 1989, с. 37; Яйленко, 2013, с. 387]. Тут виникає багато заперечень, адже ці сюжети набагато раніші (перші датуються VI ст. до н.е., найбільш поширені стають в червонофігурному вазописі), а люди в них зображені дорослими (часто бородаті, в IV ст. до н.е. з фалічними ознаками) [Ашек, 1849, рис. XXV; Шталь, 1989, рис. 2—7, 9, 10]. Однак атрибуція зображень у «склепі пігмеїв» (рис. 4) змушує робити певні порівняння [Ростовцев, 1914, с. 137—149; Шталь, 1989, с. 166—167]. Найперше – журавлі. Дзьоби журавлів на вазописі довгі та гострі, фаланги лап, особливо до кінця IV ст., тонкі і чітко виділені. А от на окремих зображеннях кінця IV ст. дзьоби бувають схожі на гусячі [Шталь, 1989, рис. 8а]. Так само спрощено вони зображаються на розписах склепу. По-друге, противники журавлів, як вже вказувалося, зазвичай дорослі, нерідко наділені одягом і зброєю звичайних воїнів, тоді як на розписах склепу – пухкенькі оголені діти. І найголовніше: битви пігмеїв і журавлів – багатофігурні: і люди, і птахи там зображались групами, не по одному, вочевидь, щоб створити образ цілої війни, описаної в літературі. В склепі – одна людина б'ється з однією птахою, просто на цю тему створено кілька сюжетів. Втім, усі ці відмінності можна пояснити значним відривом в часі, адже від періоду популярності сюжету гераномохії до розпису склепу в II—I ст. до н.е. минуло не одне століття. Хочата сама різниця в часі могла спричинити зміни в сприйнятті і трактуванні давніх міфів. Не виключено, що образи одних сюжетів набували рис інших. І.В. Шталь, описуючи розписи в склепі, зазначала, що пігмеїв зображено на кшталт амурчиків [1989, с. 166].

Особливо близький до теракотових зображень останній з шести епізодів двоюбою (рис. 4). Персонаж схопив птаха за шию, а той намагається тим часом вкусити його за коліно (за іншим трактуванням, «осідає на землю» [Шталь, 1989, с. 166]). Момент, коли людина, чи точніше, дитина, якщо буквально трактувати зображення у склепі,

тримає за шию великого птаха, не раз повторений в перелічених теракотових фігурках. Нерідко, як вже вказувалося, птах при цьому тягнеться, щоб вкусити дитину.

Два з аналізованих рельєфних зображеннях другого варіанту «брызкалець» датовані II—III ст. н.е., часом, коли і самі образи, і їхні рухи передавалися схематично. Та, зокрема, на тірітакській знахідці чітко видно, що ерот тримає птаха за шию. Інша справа з виробом із Кеп, який датується I ст. до н.е. – I ст. н.е. Хоч він і не раз вже публікувався [Романовская, 1974, с. 167; Журавлев, Ильина, 2002 № 234; Журавлев, 2004, рис. 3,1], зважаючи на перелічені аналоги, можна докладніше проаналізувати доволі нечіткі деталі його зображення.

В круглому предметі автори публікацій вбачають вінок зі стрічками. Слід вказати, що рельєфні виступи, які можуть позначати стрічки, складки гіматія або крила, настільки переплелися, що їх важко розрізнити. Іноді складається враження, що крил більше, ніж два. В одному з таких виступів деякі автори вбачають підігнуту під голову ліву руку. Однак, тоді вона стає неприродно вигнута у вигляді дуги. Все це підводить до думки, що серед нечітких зображень ліворуч від головного персонажа могло бути поміщене зображення водоплавної птахи. Виступ у вигляді дуги може бути її шиєю, тоді вона ніби тягнеться до голови ерота, аби вкусити його. Поки тільки цим можна пояснити те, що голова персонажа ніби відхилена назад: таким чином він уникає нападу. Невідомий предмет в його правій руці може бути одним з засобів для захоплення птаха, на зразок лагоболона, з яким іноді фігурують елліністичні ероти¹. Іншими засобами в цьому випадку є стрічки, розвіяні біля переможеного противника, одна з яких, можливо, обмотана кільцем, навколо його шиї. При такому трактуванні зрозумілим стає характерне положення рук ерота з Кеп, властиве для усіх інших зображень персонажів з водоплавними птахами на «брызкальцях» другого варіанту.

Отже, атрибутами еротів на теракотах розглядуваного типу є водоплавні птахи, стрічки та інші засоби боротьби з ними, а в одному випадку з Пантікапея [Романовская, 1974, рис. 3,5] ще й спіралеподібний предмет. Цей предмет в руках нагадує бронзові фіміатерії, що складаються з дисків, нанизаних на палицю [Thesaurus..., 2004, р. 267, № 45, 46, pl. 67]. Деякі з них датовані часом, коли використовувались аналізовані боспорські теракоти. Не набула підтримки версія трактування таких металевих конструкцій як музичних інструментів [Brendel, 1977, р. 67, pl. XXII]. Розкурювання пахошів і принесення цих фіміатерій до храму як вотивів, вочевидь, було найбільш властивою практикою їх використання. Спіралі як вотиви використовувалися в Римі IV—II ст. до н.е. [Thesaurus..., 2004, р. 372]. Ще більш подібний до спіралі фіміатерій, де проміжки між дисками незначні, зображений на чорнофігурній амфорі [Thesaurus..., 2004, р. 276, № 48, pl. 67].

На Боспорі було відоме теракотове зображення ерота-юнака з видовженим

---

¹ На жаль, залишилась недоступною праця австралійської дослідниці М.Джексон “Hellenistic gold Eros jewellery” 2006 р., де докладно аналізуються полювання еротів на тварин або птахів, а також інструменти, які вони для цього застосовували

ребристим предметом [Winter, 1903, S. 80, № 4]. Своєю формою він нагадує «спіралі» в руках еротів-немовлят. Інтерпретація цього предмета неоднозначна, це вже не високий факел, що сягає зросту юнака. Він має ознаки багат шарових фіміатеріїв, які використовувалися виключно в культах. У лівій руці ерота-юнака фіала, що в поєднанні з розглядуваним предметом символізує культові дії, які мали здійснюватися, вочевидь, у зв'язку одна з одною: розкурювання пахощів за допомогою фіміатерія і узливання за допомогою чаші. Такими були символи ритуалів на елліністичній теракоті. Тож можна припустити, що на пантікапейському зображенні на «брязкальці» II—III ст. н.е. [Романовская, 1974, рис. 3,5] ерот-немовля теж тримає фіміатерій. Можливо, розкурювання пахощів мало здійснюватися на честь Афродіти. І на це натякає образ крилатого ерота як допоміжного культового персонажа. Використання цього атрибуту має свої паралелі у вазописі. На сюжетах з Афродітою в апулійському живописі фіміатерій завжди виступає символом цієї богині [Smith, 1976, p. 36]. Тож розташування двох символів одного божества дає підстави припускати, що принаймні «брязкальця» другого варіанту (див. табл.) використовувалися в культурі, пов'язаному з хтонічним аспектом уявлень про Афродіту.

Призначення виробів такого зразка не раз дискутувалося в літературі. Найпростіше, зважаючи на наявність шумоутворюючого елемента, ототожнювати їх з сучасними іграшками. Та близькість зображень на них до ітіфалічних образів не раз змушувала авторів публікацій брати під сумнів таку атрибуцію [Романовская, 1974, с. 168; Журавлев, 2004, с. 276]. Та навіть після висловленої думки автора публікації [Ханутина, 2011, с. 226] фото фігурки з'являється в масовій інформації, де продовжує поширюватися думка про такі предмети як про дитячі іграшки.

Називання давньогрецьких фігурок іграшками є явним модернізмом, перенесенням сучасних поглядів на життя на історичні умови. Пізнавальними потребами дітей почали цікавитись порівняно недавно [Арьес, 1992; Шкуратов, 1997]. Тільки з XIV ст. виникає ремесло виготовлення дитячих іграшок, з XVIII ст. починають з'являтися дитячі книги і одяг. І навіть при тому спочатку іграшки, механічні, фарфорові, тощо, ще довго були прикрасою, фамільною цінністю. Діти їх могли хіба-що розглядати під наглядом дорослих. Діти у традиційному, та навіть і в індустріальному, суспільстві сприймалися як «майже люди», «недолюди», майбутні, але ще не справжні члени соціуму. Забавити дитину було справою матері, няньок, догляд за нею здійснювався мінімальними засобами. До того ж, і рабині, і вільні жінки у Давній Греції були соціально і економічно залежними особами. Тож витрати на дітей, принаймні не дітей правлячої верхівки, були якнайменші. Виготовленням теракот теж займалися професіонали-чоловіки. Це не слід розуміти як твердження про те, що іграшок не існувало. Ляльки з тканини, соломи, дерев'яні фігурки – ось те, що віками вважалося цікавим і безпечним для дітей. Здебільшого їх виготовлення не потребувало спеціальних навичок чи вмінь. Такі міркування схиляють до думки, що не слід екстраполювати сучасні уявлення про побут на історичну ситуацію. Не варто також в усіх фігурках, зображення яких важко співвіднести з культом того чи іншого божества, бачити іграшки.

Розміри «брязкалець» з часом збільшувались: від 10 см висоти у I ст. до н.е. до 14 см у II—III ст. н.е. Якщо спочатку воно більш-менш годиться для дитячої руки – обтічне, заглажені краї, трохи менші розміри, близьке до реалізму зображення, то з часом на наближеність до іграшки вказує лише наявність кульки всередині, яка б створювала шум. Таке «брязкальце» вже надто масивне навіть для руки дорослої. В цьому дозволяє переконалися, зокрема, тірітакська фігурка. Теракота важка. Вціліла висота її, зважаючи на фрагментарність у верхній частині – 11,1 см, ширина – 7,1 см. Такі розміри надто масивні для утримування в долоні.

Зображення на цих предметах іноді дійсно жахливі з естетичних міркувань [Романовская, 1974]. Гадаю, тут йдеться не про невмілість майстрів і навіть не про занепад уподобань споживачів такої продукції. Мова йде про призначення «брязкалець» зовсім не для дитячої гри. Якби в давнину ними бавилися діти, до нас не дійшло б жодного цілого екземпляра – виріб з глини у руці немовляти (а саме в такому віці виявляється інтерес до «брязкалець») одразу ж опинявся б на глинобитній підлозі, а ще гірше – на мощеному каменем дворі. Насправді ж маємо абсолютну більшість повністю збережених екземплярів. До того ж, це були б іграшки, які більше ранять, а не тішать дитину.

Зображення ерота у вигляді малої дитини не є знаком адаптації реалістичного («дорослого») образу до дитячих потреб («іграшки»). В розглядуваний період ерот зображався лише у вигляді дитини, на відміну від класики, де він постає лише юнаком, і еллінізму, де ці два образи співіснують. Надалі чи то на надгробках, чи в оздобленні храмів, олтарів, ерот завжди постає дитиною.

Питання, чим були ці «брязкальця» здавна, викликає дискусії. Якщо не брати до уваги зображення і розглядати лише функціональне призначення порожнього всередині предмета з шумоутворюючим елементом, напрошується давно відомий висновок. Такі предмети покликані були відігнати злі сили, тобто виконували функцію оберегів [Зубарь, 1990, с. 74; Ханутина, 2011, с. 226; Журавлев, 2004, с. 276]. Оберіг важливий був і вдома, і в могилі. Знахідка «брязкальця» в печі розглядалися в руслі функції таких предметів як охоронців домашнього вогнища [Романовская, 1974, с. 169]. На житловій території знайдені теракоти цього типу в Фанагорії, Ново-Отрадному і Тірітаці [Романовская, 1974, с. 160].

Багато з подібних теракот, місце знахідки яких відоме, виявлено на некрополі. Наприклад, у похованнях в Пантікапеї на г. Мітрідат, в Кєпах, на могильнику Бельбек IV, в могилі на Ілуратському плато, тощо [Романовская, 1974, с. 263—267; Журавлев, Ильина, 2002, № 233; Журавлев, 2004; Ханутина, 2011, с. 226]. Зараз не можна сказати з певністю, в чию могилу їх клали. В вазописі «брязкальця» круглої форми часто зображені в руках дорослих. Цікавою є інтерпретація їх як символів чистоти померлого [Smith, 1976, p. 129].

Ще М.А. Романовська висловила думку про те, що аналізовані вироби були лише символами «брязкалець» [Романовская, 1974, с. 168]. До цієї думки пізніше приєднався Д.В. Журавльов, порівнявши їх з «брязкальцями» іншого типу, відомими

в Ольвії [Журавлев, 2004, с. 275—276]. Останні А.С. Русяєва ототожнювала з атрибутами Елевсинського культу, що символізували іграшки для новонародженого Іакха. Якщо так, то виноград в руках дитини на одному з боспорських «брязкалець» виправдовується тим, що Іакх було ім'я, яке в Елевсинському культі отримав Діоніс [докл. див.: Русяєва, 2005, с. 318—319]. Можливо дійсно зображення першого варіанту з дітьми без атрибутів (крім одного, з виноградом) відповідали цим уявленням.

Підсумовуючи, слід зазначити, що теракотові вироби у вигляді «труноподібних» «брязкалець» слід розглядати як відображення єдиної складової уявлень про обереги та їх значення в житті реальному і житті після смерті. Однак, умовний розподіл рельєфних зображень на них за іконографічними ознаками дозволяє прослідкувати кілька персонажів міфологічних сюжетів, що лежали в основі цих уявлень. Так, усі фігурки поділяються на два основні типи, третій містить перехідні від одного до іншого типу або «дзеркальні» зображення. Фігурки першого типу представляють безкрилого персонажа без атрибутів, первинно немовля на ліжечку, а в III ст. схематизовану антропоморфну фігурку. Фігурки другого – крилатого ерота з водоплавною птахою, яку, як показують більш ранні зразки, він перемагає, тримаючи за шию і зв'язуючи їй шию стрічками.

Перший сюжет можна розглядати в межах елевсинської міфології, а персонажа ототожнювати з новонародженим Іакхом. Другий – в межах хтонічного аспекту культу Афродіти, де перемога над птахом ерота, в одному випадку з фіміатерієм в руках, символізує перемогу над смертю. Відчуття такого контролю над потойбічним світом, що завжди вважався джерелом небезпеки, вочевидь, було основною причиною поширення цих образів серед мешканців Боспору. Вкрай схематизовані фігурки III ст., звичайно ж, дуже віддалено нагадують ці два сюжети. Причиною цього є і не раз обговорювані в літературі зміни в тогочасному мистецтві, і той факт, що з часом культова база втрачала своє значення, залишилася лише потреба в апотропеї, захисті померлого. Таку потребу задовольняли теракотові вироби, що шумом, характерною формою і зображеннями відганяли злих сил.

ЛИТЕРАТУРА

- Анфимов Н.В.* Терракоты Семибратнего городища (Каталог) // Тайна терракоты. Античные терракоты Краснодарского края – 1987. – С. 177—198.
- Арвес Ф.* Человек перед лицом смерти /Пер. с фр. В.К. Ронина. – М.: Прогресс-академия, 1992. – 526 с.
- Ашек А.* Боспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами. – Ч. III. – Одесса: Типография Т.Неймана и комп., 1849. – 96 с. – ССХII рис.
- Вязьмитина М.И.* Терракотовые статуетки из с. Золотая Балка // САИ. – I—II. – С. 57.
- Журавлев Д.В.* Терракотовая «погремушка» из могильника Бельбек IV// БИ. – 2004. – Вып. VII. – С. 271—287.
- Журавлев Д.В., Ильина Т.А.* Терракотовые статуэтки // На краю ойкумены. Греки и варвары на Северном берегу Понта Эвксинского: Каталог выставки. – М., 2002. – С. 61—75.
- Завойкин А.А.* Два сюжета в комплексе терракоты на святилище элевсинских богинь (Береговой 4) // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. – М., 2006. – С. 158-168.

- Зинько В.Н., Зинько А.В., Бейлин Д.В. Отчет о комплексных исследованиях Боспорской охранно-археологической экспедиции в 2006 г. // НА ИА НАНУ. – 2006/161. – 176 л.
- Зубарь В.М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины: Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 61—84.
- Кобылина М.М. Фанагория // МИА. – № 57. – 1956. – С. 5—102.
- Кобылина М.М. Терракотные статуэтки Пантикапея и Фанагории. – М.: Издательство академии наук СССР, 1961. – 182 с.
- Кобылина М.М. Терракотные статуэтки Фанагории // САИ. – 1974. – Вып. Г1-11. – Ч. IV. – С. 20—30.
- Наливкина М.А. Терракоты Мирмекия и Тиритаки (из раскопок 1933-1940 гг.) // МИА. – № 25. Боспорские города. – Ч. II. – 1952. – С. 327—347.
- Неверов О.Я. Античные камеи в собрании Эрмитажа. Каталог – М.: Искусство, 1988. – 192 с.
- Прудело В.И. Статуэтки из Мирмекия // САИ. – 1970. – Вып. Г1-11. – Ч. I—II. – С. 94—100.
- Романовская М.А. Две терракоты из Ново-отрадного // СА. – 1974. – № 1. – С. 160—170.
- Ростовцев М. Античная декоративная живопись на юге России. Атлас. – СПб.: Издательство Императорской археологической комиссии, 1913. – Табл. I—CXII; Текст. Описание и исследование памятников. – СПб.: Издательство Императорской археологической комиссии, 1914. – 538 с.
- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К.: ИД «Стилос», 2005. – 558 с.
- Селиванова Л.Л. Аполлоновы лебеди (К семантике образа в религиозных представлениях античности // Человек и общество в античном мире. – М.: Наука, 1998. – С. 363-397.
- Силантьева П.Ф. Терракоты Пантикапея // САИ. – 1974. – Вып. Г1-11. – Ч. III. – С. 5-37.
- Сорокина Н.П., Журавлев Д.В. Коллекции памятников из античных центров Северного Причерноморья в собрании Государственного исторического музея (г. Москва) // ВДИ. – 1993. – № 4. – С. 242—258.
- Терракотные статуэтки // <http://www.kerch-museum.com/ru/fondovye-kolleksii/terrakotovye-statuetki.html>
- Финогенова С.И. Терракоты Гермонассы (по материалам раскопок 1968—1981 гг.) // Археология и искусство Боспора (СГМИИ им. А.С. Пушкина. – Вып. 10). – М., 1992а. – С. 257—283.
- Ханутина З.В. Терракоты из погребально-поминальных комплексов Илуратского плато // БФ. - 2011. – С. 219—228.
- Цветаев И. Древне-греческие терракоты из собрания его Императорского высочества великого князя Сергея Александровича. – М.: Университетская типография, 1894. – 25 с.
- Шкуратов В.А. Историческая психология: учебное пособие. – М.: Смысл, 1997. – 505 с.
- Шталь И.В. Эпические предания Древней Греции. Герантомахия. Опыт типологической и жанровой реконструкции. – М.: Наука, 1989. – 298 с.
- Яйленко В.П. Скифский Ахилл в Северном Причерноморье VII—V вв. до н.э. и его индоарийские истоки // Древности Боспора. – 17. – М., 2013. – С. 374—403.
- Alscher L. Griechische Plastik. – Band IV. Hellenismus. – Berlin: Wissenschaften, 1957.
- Breitenstein N. Catalogue of Terracottas. Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman. – Copenhagen: EjnarMunksgaard, 1941. – 106 p., 135 pl.
- Brendel O.J. Symbolism of the Sphere. A Contribution to the History of Earlier Greek Philosophy. – Leiden: Brill, 1977. – 90 p., XXX pl.
- Burr Thompson D. Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period. – Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932—1938. Supplementary Monograph. 3. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – 160 p., 63 pl.
- Higgings R.A. Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum. – London: British Museum, 1954. – Vol. I. – 208 p.
- Smith H.R.W. Funtrary Symbolism in Apulian Vase-Painting / Edited by J.K. Anderson. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1976. – 303 p.
- Thesaurus CultusetRituorumAntiquorum. I. Processions. Sacrifices. Libations. Fumigations. Dedications. – Los Angeles: The J.Paul Getty Museum, 2004. – 612 p.
- Winter F. Die Typen der figurlichen Terrakotten. – T. I—II. – Berlin; Stuttgart: Verlag von W. Spemann, 1903. – 272 S.

Табл. Варіанти рельєфних зображень на боспорських «брязкальцях».

варіант	Місце знахідки і публікації	дата	атрибут	дитячі риси	крила
I	Пантікапей [Романовская, рис. 3,1]	V—IV ст. до н.е.	—	+	—
	Ілурат [Ханутина, рис. 1,3]	могила II—III ст. н.е.	—	+	—
	Керч [Романовская, рис. 3,4]	I ст. н.е.	виноград	—	—
	Фанагорія [Кобылина, 1956, рис. 25,2]	III ст. н.е.	— (?)	—	—
II	Кепи [Журавлев, Ильина, № 234]	I ст. до н.е. — I ст. н.е. — II ст. н.е.	стрічки, ? предмет птах, стрічка	+	+
	Тірітака (рис. 1)		птах, стрічки	—	— (?)
	Пантікапей [Романовская, рис. 3,5]	II—III ст. н.е.	птах, стрічки	—	+
	Керч [Романовская, рис. 3,3]	II—III ст. н.е.	птах, фіміатерій, стрічки	—	+
III	Аршинцево [Романовская, рис. 3,2]	I ст. н.е.	—	—	—
	Керч [Журавлев, рис. 4,2]	III ст. н.е.	— (?)	—	—
	Пантікапей [Журавлев, рис. 4,1]	III ст. н.е.	—	—	—
	Ново-Віградне [Романовская, рис. 2]	III ст. н.е.	—	—	—

Т.М. Шевченко

БОСПОРСЬКІ ТЕРАКОТИ У ВИГЛЯДІ «БРЯЗКАЛЕЦЬ»

Резюме

Статтю присвячено розгляду серії боспорських теракот, зважаючи на форму, відомих в літературі як «брязкальця». Пропонується типологія, а також атрибуція рельєфних зображень на їхній лицьовій стороні. Умовний розподіл зображень за іконографічними рисами дозволяє прослідкувати кілька персонажів міфологічних сюжетів, що лежали в основі певних релігійних уявлень, відображених в теракоті. Тож усі теракоти поділено на дві основні групи, тоді як третя містить перехідні від одного до іншого варіанту або

«дзеркальні» зображення. Рельєфи першого варіанту зображають персонажа без крил і атрибутів, первинно немовля на ліжечку, а в III ст. схематизовану антропоморфну фігурку. Другого – крилатого ерота з водоплавною птахом, яку, як показують більш ранні зразки, він перемагає, тримаючи за шию і зв'язуючи її стрічками. Перший сюжет можна розглядати в межах елевсинської міфології, а персонажа ототожнювати з новонародженим Іакхом. Другий – в межах хтонічного аспекту культу Афродіти, де перемога ерота над птахом символізує перемогу над смертю. Відчуття такого контролю над потойбічним світом, що завжди вважався джерелом небезпеки, вочевидь, було основною причиною поширення цих образів серед мешканців Боспору. Вкрай схематизовані фігурки III ст., звичайно ж, дуже віддалено нагадують ці два сюжети. Причиною є і зміни в тогочасному мистецтві і той факт, що з часом культова база втрачала своє значення, залишилася лише потреба в апотропеї, захисті померлого. Таку потребу задовольняли теракотові вироби розглянутого типу, що шумом, формою поховальної конструкції і характерними зображеннями мали відганяти злих сил.

Т.М. Шевченко

БОСПОРСКИЕ ТЕРРАКОТЫ В ВИДЕ «ПОГРЕМУШЕК»

Резюме

Статья посвящена рассмотрению серии боспорских терракот, ввиду своей формы известных в литературе как «погремушки». Предлагается типология, а также атрибуция рельефных изображений на их лицевой стороне. Условное распределение с учетом иконографических черт позволяет проследить несколько персонажей мифологических сюжетов, лежащих в основе неких религиозных представлений, отобразившихся в терракоте. Таким образом, все терракоты разделены на две основные группы, в то время как в третью вошли переходные от одного к другому варианту либо «зеркальные» изображения. Рельефы первого варианта изображают персонажа без крыльев и атрибутов, первично младенца в кроватке, а в III в. – схематизированную антропоморфную фигурку. Второго – крылатого эрота с водоплавающей птицей, которую, как показывают более ранние образцы, он побеждает, держа за шею и связывая ее лентами. Первый сюжет можно рассматривать в рамках элевсинской мифологии, а персонаж отождествлять с новорожденным Иакхом. Второй – в рамках хтонического аспекта культа Афродиты, где победа эрота над птицей символизирует победу над смертью. Чувство такого контроля над загробным миром, всегда считавшимся источником опасности, очевидно, было основной причиной распространения данных образов среди жителей Боспора. Крайне схематизированные фигурки III в., конечно же, очень отдаленно напоминают эти два сюжета. Причиной тому являются и изменения в искусстве того периода, и тот факт, что со временем культовая база теряла свое значение, оставалась только потребность в апотропее, защите умершего. Такую потребность удовлетворяли теракотовые изделия рассмотренного типа, призванные шумом, формой погребальной конструкции и характерными изображениями отгонять злые силы.

T.M. Shevchenko

BOSPORAN TERRACOTTAS IN SHAPE OF RATTLES

Summary

The article is devoted to the analysis of a series of Bosporan terracottas named in the literature as “rattles” because of their structure. The typology as well as attribution of relief depictions on their faces is presented here. A relative division of depictions based on iconographic features allows the author to see several characters in the mythological plots which lay in the grounds of certain religious beliefs. Thus, all the terracottas are divided into two main types, while the third type includes the depictions transitional from one type to another or their mirror images. The reliefs of the first type represent a character without wings and attributes who originates from a “baby on the bad” and becomes the schematic anthropomorphic figure in the 3rd c. The reliefs of the second one represent winged Eros with waterfowl, which as the earliest examples show he conquers keeping its neck and bonding it with ribbons. The first plot can be considered within the Eleusinian mythology and the character can be identified with a newborn Iacchus. The second one is related with the chthonic aspect of Athrodites cult, in which the Eros’ victory upon the bird symbolizes the victory upon the death. Feeling of such control upon the other world, always thought to be the source of danger, apparently was the main reason of using such images by the Bosphorus habitants. The 3rd c. schematic figurines of course only remind these two plots. It is reasoned both by the changes in art of that period, and by the fact that in time cultic grounds were losing their meaning, and only the need of apotropaion and of defense for the dead left. Such need was complied with terracottas of the type discussed which with their sound, grave-shape and peculiar depictions were thought to be suppressing the evil.

Рис. 1. Ерот з гускою на теракоті з Тірітаки.

Рис. 2. Зображення ерота з гускою на камеї, за О.Я. Неверовим.

Рис. 3. Рельефне зображення ерота з водоплавною птахою на теракоті з Афродітою, за А. Ашеком.

Рис. 4. Фрагмент розписів у «склепі пігмеїв», за М.І. Ростовцевим.